

De vele gezichten van Leven met oorlog

Gedurende heel 2023 besteden organisaties zoals musea, herinneringscentra en archieven aandacht aan de psychosociale doorwerking van oorlog. Deze doorwerking kan vele vormen aannemen en heeft voor ieder individu een eigen betekenis. In Nederland leven tal van families met herinneringen aan en verhalen over de Tweede Wereldoorlog. Maar er leven hier ook mensen die meer recentelijk hebben moeten vluchten voor oorlog en geweld. ARQ ontwikkelde samen met de WO2 Herinneringscentra in Nederland de vijfdelige documentaireserie 'Leven met oorlog'. Deze onderstaande portretten zijn een aanvulling op de documentaireserie, en brengen de vele gezichten van 'Leven met oorlog' tot leven.

Door Arjen van Lil

'Het lichaam heeft een eigen herinnering' – Dik de Boef (1940)

Een leven waarin de Tweede Wereldoorlog geen rol speelt: 'Dat kan niet', vertelt Dik de Boef. Dik was slechts drie jaar oud toen hij bedolven raakte onder het puin van zijn huis in Arnhem. Twee Amerikaanse vliegtuigbommen troffen op 22 februari 1944 het huis: één in de achtertuin, één aan de voorkant. Het was een vergisingsbombardement: 'Ik was simpelweg op het verkeerde moment, op de verkeerde plek', legt hij uit. 'Dat is vanaf mijn geboorte al zo.' Toen zijn moeder zwanger was maakte ze namelijk het bombardement van Rotterdam mee. De willekeurigheid van oorlogsgeweld trof Dik en zijn familie meerdere keren.

Na het einde van de oorlog stond het perspectief op de toekomst gericht. Werk genoot de centrale aandacht. Dik volgde de koksopleiding, had verschillende banen, en studeerde in de voormalige Duitse Democratische Republiek. Maar te midden van deze pogingen om het verleden te ontstijgen, trok de oorlog Dik regelmatig weer terug naar de grond. 'Vanaf mijn achttiende kreeg ik steeds meer last van mijn rug. Artsen hoopten dit te verhelpen door te opereren, maar de pijn bleef.' En zijn linker onderarm speelde steeds op: een stekende pijn die deed herinneren aan de deur die tijdens het bom-

bardement door het ingestorte dak op zijn arm lag. 'Ik was toen maar een kind, dus ik dacht dat ik geen last van de oorlog kon hebben gehad.' Het was zijn vader die opmerkte dat deze klachten echter wel met de oorlog te maken konden hebben. En met een reden: de vader van Dik had in de jaren '60 ook meerdere malen met een psychiater gepraat.

'Daar heb ik nooit iets van geweten', vertelt Dik. 'Ik wist wel dat mijn ouders bij de Communistische Partij van Nederland lid waren en dat mijn vader na de oorlog lange tijd niet werd gerechtigd tot een buitengewoon pensioen.' Maar de oorlog in het hoofd, dat betrof een persoonlijke zaak. Uiteindelijk kwam Dik bij psychiater Jan Bastiaans terecht. Gedurende de therapie daar werd het hem voor het eerst duidelijk: 'Het was altijd de oorlog van mijn ouders geweest. Nu werd het mijn oorlog.'

Foto Rogier Fokke

Na jaren therapie nam de pijn in zijn rug af en konden de herinneringen in de mentale ladekast worden opgeborgen. Goede en slechte herinneringen kregen hun plaats terug en Dik pakte zijn leven weer op en ging samenwonen met zijn partner Paul. Hij werd gevraagd om een bestuursfunctie van de Stichting Burgeroorlogsgetroffenen op zich te nemen. 'Eerst heb ik deze afgewezen, maar later besepte ik dat mensen moeten weten wat een oorlog met een mens kan doen en heb ik toegezegd.' Het bleef hier niet bij: Stichting 1940-1945, Verenigd Verzet 1940-1945, het Centraal Orgaan Voormalig Verzet en Slachtoffers, het Internationaal Sachsenhausen Comité, gastlessen op scholen, Stichting 1WO2, en als laatste toevoeging: een plek in de ethische commissie voor de opening van het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging.

Oorlog vormt de rode draad in het leven van Dik. Dat was altijd al zo, maar nu heeft hij de regie terug. Vrijwilligerswerk, bestuursfuncties, lessen en lezingen: 'Zo wordt de oorlog nog meer van mij', vertelt hij. 'Lange tijd heb ik het gevoel gehad dat de verhalen van burger-

slachtoffers er niet mochten zijn. Nu kan ik goed mijn verhaal doen, dat heeft wel even geduurd.' Zijn eigen oorlogsverhaal machtig, zijn het juist de verhalen van anderen die hem nog het meest ontregelen. Op momenten speelt zijn linkerarm nog op. Bij de onthulling van het kindermonument in Kamp Vught bijvoorbeeld: 'Dan komt het heel erg dichtbij. Dat is iets dat blijft: het lichaam heeft een eigen herinnering.' Dik voegt toe: 'En ik kan niet huilen of hard lachen. Dat heb ik nooit gekund.' Fysieke affectie heeft hij nooit veel gekregen, zo blikt Dik nu terug. Dat speelde bij zijn moeder, alsook zijn vader. Als oudste van zes kinderen merkt hij op: 'We zijn allemaal wel getekend door de oorlog.'

Maar ondanks deze rem op de uiting van zijn emoties, geniet Dik volop van het leven. Muziek, ballet, tentoonstellingen, lezen, reizen, en natuurlijk zijn inzet binnen het WO2-veld. Of hij inmiddels wel genoeg heeft bijgedragen? 'Nee. Ik vind het nog steeds erg leuk. Hoe komen we samen verder? Hoe gaan we om met ons oorlogsverleden? Ik krijg er energie van', aldus Dik op 82-jarige leeftijd.

'De kleinste dingen deden mij weer normaal voelen' – Hanna Hrabarska (1986)

'Vanaf het begin heb ik besloten dat oorlog geen leidende gebeurtenis in mijn leven gaat zijn', vertelt Hanna. 'Dat laat ik niet toe. Als je jezelf op het negatieve richt, dan verlies je je leven.'

Sinds een jaar woont de Oekraïense Hanna Hrabarska in Amsterdam. Ze groeide op in Kryvyi Rih, in het oosten van Oekraïne. Ze studeerde Rechten en Journalistiek en was druk bezig met haar fotostudio in Kyiv. Met het uitbreken van de oorlog in februari 2022 kreeg haar leven een klap. 'Ik ben naar Kryvyi Rih gegaan om mijn moeder op te halen. Vervolgens zijn we het land ontvlucht, zonder te weten waar we naartoe gingen. Van Oekraïne naar Slowakije, naar Hongarije en van Duitsland naar Nederland.

Nu, gevlucht uit Oekraïne, valt Hanna binnen Nederland onder 'Tijdelijke Bescherming'. 'Daar moest ik aan wennen. Nu ben ik ineens vluchteling? Ik dacht altijd dat ik uniek was en nu word ik tot een groep gerekend en zodoende bejegend.' Het heeft haar mensbeeld veranderd. Er zijn dingen die een mens overkomen waar hij of zij geen controle over heeft. 'Ik begrijp nu dat mensen soms gedwongen worden en niet altijd zelf tot beslis-

singen zijn gekomen', vertelt Hanna. 'Ik had nooit voor mogelijk gehouden dat ik ineens een oorlogsvluchteling zou worden. Binnen één dag hoorde ik ineens tot een andere categorie mensen.'

Het heeft haar nieuwe dingen over het leven geleerd. Bijvoorbeeld hoe dit leven zomaar voorbij vliegt. 'Er is geen positiviteit in oorlog, het is enkel een tragedie. Dat heeft mij de dingen in het hier en nu doen herwaarderen. Het is belangrijk om op je eigen doelen te focussen en de dingen te doen die jij wilt. Je weet nooit wat er kan gebeuren, dus handel in het nu en doe iets met het

kostbare leven dat je gegeven is. Ik heb niet het recht om mij te richten op het negatieve.' Het heeft Hanna dankbaar gemaakt voor de dingen die ze nu heeft.

Maar, zo vertelt ze verder, deze realisatie is er niet altijd geweest. 'De eerste maanden nadat de oorlog uitbrak kon ik niet normaal slapen of eten. Je bent constant het nieuws aan het checken en je bent in contact met al je vrienden en familie. In feite leef je in je eigen bubbel van trauma.' Tijdens de eerste weken na het uitbreken van de oorlog bestond haar dieet uit Twix-repen en koffie. Na een tijd begon haar leven langzaam weer normaal te worden. Routine bleek het belangrijkste om deze normaliteit terug te vinden en weer te leven zoals haar leven was. 'De kleinste dingen hielpen mij om me weer normaal te voelen. Hoe ik mijn koffie drink; de dingen die ik eet; de wandelingen en het sporten overdag. Als je met een probleem zit, *zoom in, not out*. Het is belangrijk om die routine in je leven te hebben.'

Onderdeel van deze routine, is haar passie. Hanna is actief bezig met haar creatieve carrière in Nederland. Tentoonstellingen, documentaires, het geven van fotografielessen en sinds kort werkt ze ook aan een boek. 'Ik ben gemotiveerd om verhalen te vertellen met visuele middelen. Maar ik realiseerde mij ook: als je niet bezig bent, dan word je gek. Als je te veel tijd voor jezelf hebt, dan komen donkere gedachtes op.' De toegang tot informatie met betrekking tot de oorlog heeft eenzelfde effect. 'Eerst wilde ik alles weten. Ieder nieuwskanaal, iedere website. Maar nu heb ik ervoor gekozen om mijn informatiebronnen te beperken. Enkel vertrouwde vrienden en kanalen.'

Vriendschappen hebben voor haar ook nieuwe betekenis gekregen. 'Ik heb vrienden hier in Nederland, maar ook in Oekraïne. Sommigen van hen staan aan de frontlinie. We hebben dagelijks contact.' De hevigheid van een leven in oorlogstijd maakt dat vriendschappen dieper worden. 'Het is alsof ze familie van mij zijn.' Maar, zo legt Hanna uit, het kan ook spanning creëren en om meer gevoeligheid vragen. 'Je weet niet hoe mensen omgaan met de situatie. Sommigen willen graag steun, anderen willen er niet over praten. Het is belangrijk om te weten wanneer jouw mening en advies ongewenst is. Je weet nooit wat iemand allemaal heeft meegemaakt. En sommige mensen zijn veerkrachtiger dan anderen.' Persoonlijke relaties zijn bewuster en bedachtzamer geworden, merkt Hanna op.

Dit heeft ook betrekking op haar verbinding met de Nederlandse samenleving. 'Ik wil de vluchtelingenstatus een gezicht geven.' Door haar persoonlijke verhaal te delen in haar werk en kunst, wil Hanna een persoonlijke dimensie toevoegen aan de informatie die veel Nederlanders via het nieuws verkrijgen. 'Op deze manier kunnen mensen gemakkelijker relateren.' Dat is ook iets dat zij zelf heeft gemerkt. 'Zelf, enerzijds, kan ik goed relateren aan mensen die ook dingen hebben meegemaakt. Anderzijds heb ik soms moeite met relateren aan Nederlandse jongeren. Alles was veilig en perfect voor hen, wat klagen sommigen dan nog?' Een oorlog geeft nieuwe invulling aan definities van veiligheid, noden en gebreken.

'Ik realiseerde mij dit toen ik tijdens mijn reis in Nederland door Austerlitz kwam. Ik zag borden langs de weg die waarschuwden voor overstekende kikkers. Een land waar zelfs de kikkers veilig zijn, dat is een land waar ik wil leven.'

'Kinderen moeten kind kunnen zijn'

– *Sanne Jones (1988)*

'Ik kan die kinderen goed begrijpen', vertelt Sanne Jones. 'Die spanning van thuis kan ik snel herkennen in kinderen.' Sanne werkt als basisschoolleerares in Den Haag op een school met veel kinderen die oorlog of ontvluchting hebben meegemaakt, zelf of binnen de familie. 'Het is voor hen belangrijk dat ze weten dat ze er mogen zijn. Dat er een plek van rust is.'

Sanne komt uit een gezin waarin de gevolgen van oorlog voelbaar waren. Haar vader, geboren in de Verenigde Staten, werd in 1969 uitgezonden naar Vietnam. Hij was toen 21 jaar oud. 'De Amerikaanse overheid had beloofd dat degenen die toen in dienst traden, niet werden

uitgezonden. Dat is dus niet gebeurd', vertelt Sanne. Haar vader kwam in een helikoptereenheid terecht en werd uit de lucht geschoten. Hij raakte gewond aan zijn benen en werd, na een jaar in Vietnam, naar een ziekenhuis in Boston gebracht

voor revalidatie. Bij terugkomst op het vliegveld werd hij bekogeld met tomaten. 'Ze waren de grootste teleurstelling van de natie', legt Sanne uit.

In Boston heeft hij een jaar gelegen. Met zijn eigen herinneringen, maar ook met die van anderen. 'Veel militairen trokken het niet. Hij vertelde dat mensen door de ziekenhuisgangen renden, schreeuwend en paranoïde.' Sannes vader zocht psychologische hulp, maar die was er niet. Twee jaar later vertrokken haar ouders naar Nederland, in een poging tot een nieuw begin. 'Ook hier zocht hij hulp', vertelt Sanne. Maar bij het delen van zijn ervaringen barstte zijn psycholoog in huilen uit. 'Dat zegt denk ik genoeg. Dat deed de deuren voor hem dicht. Hij heeft het nooit kunnen verwerken.'

Zijn medailles heeft hij door het toilet gespoeld; veteranendagen en herdenkingen deden hem weinig. 'Zoals in Nederland soms naar de Tweede Wereldoorlog wordt gekeken, zo kon hij niet naar de Vietnamoorlog kijken.' Sanne groeide op in een familie waarin er weinig werd gepraat over het oorlogsverleden. Dat lag tenslotte ook in een ver verleden: 'In Nederland heeft hij verschillende banen gehad, opleidingen gevolgd en een succesvol eigen bedrijf gehad. Hij had flink carrière gemaakt. En samen met mijn moeder heeft hij tenslotte vier kinderen opgevoed.' Sanne spreekt bewondering uit. Ondanks deze heftige levenservaringen en tegenslagen, tóch zo veel kansen weten te pakken en creëren. 'Ik ben dankbaar dat ik kan doen wat ik wil. *The sky is the limit* – dat had hij ons willen meegeven.'

In 1995 kwam haar vader te overlijden, ten gevolge van een tumor. Het was een moeilijke fase in haar leven. 'Het deed pijn om een man, die zich altijd zo sterk heeft gehouden, ineens zo zwak te zien.' Binnen de familie gingen mensen hier op verschillende wijzen mee om. 'Mijn oudere zussen en broer hebben mijn vader natuurlijk ook langer en waarschijnlijk anders meegemaakt.' Ze leerde meer over hoe haar vader zijn familie probeerde te ontzien van zijn trauma. 'Ik hoorde dat hij wel eens in zijn auto zijn emoties liet gaan, alvorens hij thuiskwam. En dat zijn goede buien heel gezellig waren, maar zijn slechte ook heel sfeerbepalend. Hij schreef daarnaast ook gedichten, over hoop en het verliezen van hoop.'

Binnen de familie wordt een fotoboek gekoesterd; foto's genomen door haar vader in Vietnam. 'Toen hij overleed in 1995 kwamen we de foto's tegen. Mijn moeder wist dat hier iets mee moest gebeuren.' De herinneringen worden nu bewaakt door een kluis. 'Misschien dat het ooit in een archief terecht komt.' Maar geen Amerikaans

archief. Er is te veel gebeurd tussen hem en de Amerikaanse staat, legt Sanne uit.

Een aantal jaar geleden heeft Sanne voor het eerst haar familie in de Verenigde Staten bezocht. 'Het was fijn om te weten wat er voor de oorlog allemaal in zijn leven speelde. Het gaf rust.' Haar oom lijkt sprekend op hem en kon haar meer vertellen. 'Hij vertelde dat mijn vader volledig veranderd terugkeerde. Hij was boos, verbitterd, afgestompt en kon moeilijk contact leggen met zijn familie.' En er speelde meer. Als Afro-Amerikaanse man had haar vader ook met racisme te maken. 'Ook al werd onder één vlag gevochten, racisme speelde een rol. Hij kreeg rotklussen toegewezen en sommigen werden vooraan in de linies geplaatst.'

Oorlog en onrecht raken daarom bij Sanne een snaar. 'Ik kan oorlog alleen maar zien als mensen die gedwongen worden iets voor een ander uit te vechten. Maar ik vind het belangrijk om het hier met kinderen over te hebben, wanneer dat kan.' In de afgelopen jaren heeft ze in haar klassen veel aandacht besteed aan thema's als oorlog en onderdrukking. 'Op scholen waar dat goed voelt, deel ik dan mijn familiegeschiedenis. Je ziet dat kinderen daarvoor ineens ook dingen durven te delen. Een Afghaans meisje met heftige herinneringen; of een Syrisch jongetje wiens vader ook in de oorlog heeft gevochten.' Ze heeft ook in het speciaal onderwijs gewerkt, wat traumasensitiviteit soms nog complexer maakt.

Sanne vindt het belangrijk om daar als leerkracht aandachtig mee om te gaan. 'Goed luisteren, signalen herkennen en vastigheid bieden waar dat kan. Maar uiteindelijk moeten ook zij weer terug naar huis; terug naar die familiesituatie. Dat is lastig.' Door te werken aan het zelfvertrouwen van kinderen wil ze hen iets meegeven. 'Het kan beklemmend zijn om in zo'n situatie op te groeien. Ik vertel ze dat ze kunnen vertrouwen op hun eigen proces; op wie ze zijn. Kinderen moeten kind kunnen zijn.'

MINIDOCUMENTAIRES

Gedurende het hele Themajaar is de minidocumentaire te zien in alle vijf de WO2 Herinneringscentra: Nationaal Monument Kamp Vught, Nationaal Monument Kamp Amersfoort, Nationaal Monument Oranjehotel, Indisch Herinneringscentrum en Herinneringscentrum Kamp Westerbork. Er worden in de Herinneringscentra ook activiteiten rondom deze minidocumentaires georganiseerd. U kunt de documentaires ook online kijken via www.levenmetoorlog.nl